

УДК 159.95:001.8

DOI: 10.31732/2663-2209-2025-79-406-412

Дата надходження: 02.09.2025

Дата прийняття до друку: 25.09.2025

Дата публікації: 30.09.2025

Ця робота ліцензується відповідно до [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

НАУКОВІ УЯВЛЕННЯ ПРО ІДЕНТИЧНІСТЬ СУБ'ЄКТА НА ПЕРЕТИНІ СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВОЇ ТА РЕЛЯЦІЙНОЇ МЕТОДОЛОГІЙ

Ольга Петрунько

Д-р психол. наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

SCIENTIFIC CONCEPTS ABOUT SUBJECT IDENTITY AT THE INTERSECTION OF SUBJECT-ACTIVE AND RELATIONAL METHODOLOGIES

Petrunko Olga

Doctor of Psychological Sciences, Senior Research Fellow, Professor of the Academic and Scientific Institute of Psychology, KROK, Kyiv, Ukraine, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

Анотація. У статті проаналізовано сучасні наукові уявлення про індивідуальну та соціальну ідентичність особистості: з одного боку, як про загально-психологічний та соціально-психологічний феномен, який визначає її місце як носія тих чи тих ідентичностей в актуальних для неї індивідуально-психологічній і соціальній реальностях, а з другого – як про чинник особистісного зростання і дальшої самоактуалізації особистості в цих реальностях, які чи то накінуті їй соціумом попри її вибір, чи то свідомо ухвалені й привласнені (інтеріоризовані) нею як її власний вибір.

Особливу увагу приділено ідеям представників суб'єктно-вчинкової методології, згідно з якою цілкова відповідальність особи за якість власного життя покладається на неї виключно як на суб'єкта й повноправного його автора. Обґрунтовано думку, що процеси становлення особистості та набуття нею особистісної зрілості тісно пов'язані зі становленням й усвідомленням нею системи власних ідентичностей та набуттям належного інструментарію «користування» нею та контролю над нею. Акцентовано увагу, що зріла система ідентичностей корелює з суб'єктністю особистості, і що те й інше дає підстави вважати особистість повноправним автором своєї життєвої історії. Показано також, що можливість та успішність формування цих глибоко внутрішніх психологічних феноменів можливе лише в умовах соціального середовища, насиченого достатніми і якісними соціальними комунікаціями (соціальними реляціями), що створює можливість для якісного обміну інформацією, емоціями та інтераціями, заснованого на принципах зворотного зв'язку між учасниками цих комунікацій.

Показано, що якнайкраще висловлені ідеї пояснюються на стику суб'єктно-вчинкової та реляційної дослідницьких методологій. Показано також, що, згідно з ідеями суб'єктно-вчинкової методології, носієм зрілої системи ідентичностей може бути лише суб'єкт із зрілою суб'єктністю, активно включений в соціальні комунікації й відповідальний за все те, що відбувається з ним у просторі особистого і соціального буття. Тож саме суб'єктові як автору власних вчинків належить і персональне авторство за створення власної життєвої історії і на правах її автора, і на правах її співавтора. Згідно з реляційною методологією, призначення учасників соціальних реляцій полягає в тому, щоб бути активними і відповідальними учасниками цих реляцій разом з іншими та поділяти з ними відповідальність за спільно здобуті результати. Тож ідеться про осіб, які будують історію свого життя переважно у співавторстві з іншими.

Ключові слова: ідентичність, особистість, суб'єкт, суб'єктно-вчинковий підхід, вчинок, суб'єкт як автор власної життєвої історії, реляційний підхід, соціальні реляції, суб'єкт як співавтор своєї життєвої історії.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0, бібл.: 12

Abstract. The article analyzes modern scientific ideas about the individual and social identity of a person: on the one hand, as a general psychological and socio-psychological phenomenon that determines the place of the individual as a carrier of certain identities in the individual-psychological and social realities relevant to him, and on the other hand,

as a factor of personal growth and further self-actualization of the individual in these realities, which are either imposed on her by society despite her choice, or consciously adopted and appropriated (internalized) by her as her own choice.

Particular attention is paid to the ideas of representatives of the subject-action methodology, according to which full responsibility for the quality of one's own life rests exclusively with the subject as its full author. The idea is substantiated that the processes of personality formation and its acquisition of personal maturity are closely related to the formation and awareness of the system of one's own identities and the acquisition of the appropriate tools for "using" it and controlling it. It is emphasized that a mature system of identities correlates with the subjectivity of the individual, and that both give grounds to consider the individual as the full author of his or her life story. It is also shown that the possibility and success of the formation of these deeply internal psychological phenomena is possible only in the conditions of a social environment saturated with sufficient and high-quality social communications (social relations), which creates an opportunity for high-quality exchange of information, emotions and interactions, based on the principles of feedback between participants in these communications.

It is shown that the best expressed ideas are explained at the intersection of subject-action and relational research methodologies. It is also shown that, according to the ideas of the subject-action methodology, the bearer of a mature system of identities can only be a subject with mature subjectivity, actively included in social communications and responsible for everything that happens to him in the space of personal and social existence. Therefore, it is the subject, as the author of his own actions, who also has personal authorship for creating his own life story, both as its author and as its co-author. according to the relational methodology, the purpose of participants in social relations is to be active and responsible participants in these relations together with others and to share responsibility with them for the jointly achieved results. Thus, we are talking about individuals who build the story of their life mainly in co-authorship with others.

Keywords: identity, personality, subject, subject-act approach, act, the subject as the author of his life story, relational approach, social relations, the subject as a co-author of his life story.

Formulas: 0; fig.: 0; tab.: 0; bibl.:12

Постановка проблеми та її актуальність. У нестабільних, агресивних і вочевидь небезпечних реаліях сучасного Світу, який, як нині щоденно повідомляють засоби масової комунікації, стоїть на порозі Третьої світової війни, активується питання про збереження (а насамперед – про самозбереження, оскільки розраховувати на сторонню допомогу можна дуже обмежено) фізичного й психічного здоров'я особистості і людства в цілому. Отже, дослідники особистості змушені шукати відповіді на актуальні питання щодо її стійкості, здатності опиратися змінам, нав'язаним їй попри її волю, та виходити з ситуацій соціально-психологічних потрясінь не просто відносно неушкодженою, а й збагаченою новими знаннями і досвідом. І на нашу думку, належить уважно поставитися до аналізу таких феноменів як особистість, ідентичність, суб'єкт, як автор чи як співавтор власного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як показує аналіз фахової психологічної літератури, феномен під назвою «ідентичність» є одним з найфундаментальніших у полі теоретичних і прикладних досліджень психології

особистості (Maslow, 1954; Rogers, 1961; Erikson, 1996; Хорні 2025; Титаренко, 2003; Плющ & Ложкін, 2009; Петрунько & Даценко, 2025). Згідно з визначеннями вказаних авторів, особистість – це те, як людина ідентифікує й «розміщує» себе в Світі – світі матерії, світі інформації, світі інших людей, світі свого внутрішнього психологічного буття. З огляду на це ідентичність є унікальним психологічним механізмом самоувідповіднення людини із Світом, значення якого не тільки важливе для успішності цієї взаємодії, а й для психологічного здоров'я й психічної цілісності особистості, що не випадково в загальній і соціальній психології, в організаційній психології і психології розвитку, в інших науках про психіку і поведінку людини, а також у клініко-психологічній практиці поняття «особистість» і «ідентичність» застосовуються майже як синоніми. Наприклад, коли «здорова» особистість розглядається й аналізується як належно організована, відносно добре усвідомлена й самокерована система ідентичностей. Натомість «проблемна» особистість позначається термінами «множинна особистість» або «особа з множинною

ідентичністю», які означають наявність психологічного дефекту особистісної сфери людини саме в площині усвідомлення нею наявних ідентичностей і контролю над ними.

Умови сучасного постінформаційного Світу – з характерними для нього радикалізмом, динамізмом та турбулентністю – не можуть не впливати на його учасників (тих, хто в цьому Світі живе, діє, перебуває, навіть при великому бажанні не може противитися чи бодай уникати цього впливу, який дедалі більше набуває якості інформаційної агресії й інформаційно-психологічного тиску). Цей тиск так чи так позначається як на особах з належно розвиненою суб'єктністю, тобто на тих, кому притаманна достатньо зріла й належно контрольована система особистих ідентичностей (яка в цьому разі виконує функцію механізму спротиву і захисту особистості від соціально-інформаційної інтервенції), так і на тих, чия система ідентичностей є незрілою, нестійкою й уразливою на соціальні впливи. Однак, у першому й у другому разі засоби і результати впливу неоднакові. А це залежить від якості соціальних комунікацій (власне, від якості соціальних реляцій), в яких перебувають їх учасники, а також від того, якою мірою ці реляції задовольняють базові, в т.ч. і соціальні потреби та сприяють їх особистісному росту й самоактуалізації (Maslow, 1954; Титаренко, 2003; Татенко, 2017; Петрунько & Даценко, 2025).

Наразі, маємо констатувати, що надзвичайно актуальними для сучасних наук про психіку і поведінку людини є методологія суб'єктно-вчинкового підходу та методологія реляційного підходу, які дають можливість прогнозувати місце, роль і траєкторію становлення системи ідентичностей особистості та її суб'єктності в сучасному постінформаційному світі. Суб'єктно-вчинкова методологія зосереджується насамперед на внутрішній сутності особистості та її поставанні як суб'єкта

власного життєздійснення, тобто як активного й відповідального автора власних вчинків і, відповідно, як *автора власного життя* (Татенко, 2017). Реляційна методологія спрямована на дослідження процесуальної сторони та умов становлення особистості в просторі соціальних реляцій (соціальних дій і взаємодій, які неодмінно передбачають наявність й урахування зворотних зв'язків між учасниками соціальної комунікації у вибудовуванні разом з ними спільного буття й спільного досвіду (Ryan & Deci, 2000; Кочубейник, 2014; Татенко, 2017; Данилевський, 2025). Відтак, згідно з реляційною методологією, особистість розвивається і набуває суб'єктності у співавторстві з іншими учасниками реляційної соціальної взаємодії як *повноправний з іншими співавтор життя*.

Формулювання мети дослідження.

Метою дослідження, представленого в цій статті, є аналіз пріоритетів суб'єктно-вчинкового й реляційного підходів у дослідженнях ідентичності суб'єкта в загальній, соціальній, клінічній психології та в практиці надання практичної допомоги у сфері психології особистісного зростання.

Виклад основного матеріалу дослідження. За канонами класичної психологічної науки, репрезентованої у загальній психології, психології особистості, соціальній психології та інших науках про психіку і поведінку людини, одним з головних понять наукового психологічного дискурсу, яке якнайкраще увідповіднюється з розумінням феномену «особистість», є поняття «ідентичність», в якому репрезентовано найважливішу сутність особистості, а саме – її осмислене співвіднесення себе з самою собою та із світом навколо себе (Maslow, 1956; Rogers, 1961; Erikson, 1996; Ryan & Deci, 2000; Татенко, 2017; Титаренко, 2023). З таким розумінням ідентичності цілком може конкурувати поняття «свідомість». Включення в поле нашого аналізу виміру «свідомості» начебто ускладнює аналіз, однак, якщо прийняти положення, що

ідентичність – це «релевантний відповідник свідомості», то виникає можливість залишитися в полі аналізу ідентичності як відповідності особистості соціальному простору її буття, і це цілком узгоджується з традиційними поглядами класичної психології.

Однак, сучасні політико-економічні, соціокультурні, інформаційні й інші процеси, які повсякчас відбуваються в усіх без виключення соціумах, створюють умови і слугують чинником відповідних змін в них самих, в т.ч. й чинником кількісної і якісної трансформації усталених там уявлень про ідентичність (як результат особистісного розвитку в процесі соціалізації) та ідентифікацію (як процес цього розвитку). У нинішньому інформаційному світі процеси конструювання і трансформації ідентичностей прискорюються, урізноманітнюються й істотно залежать: 1) від соціального контексту, його якості й різноманітності; 2) від якості соціальної, в т.ч. масової комунікації, за яких ідентичність добудовується на основі «живих» дискурсивних практик; 3) від інтелектуальних і особистісних здатностей суб'єктів цієї комунікації аналізувати й осмислювати перебіг соціального буття і себе в ньому (Батраченко, 2012; Петрунко & Даценко, 2025).

Умови й особливості соціальної комунікації в постінформаційних, постмодерних суспільствах спричинили й нові умови для функціонування науки, в т.ч. і психології, яка набула ознак посткласичної, постінформаційної, постмодерної і т. ін., та спричинили появу нових систем уявлень і знань про ідентичність, її природу, чинники її становлення тощо. Відтак ідентичність розглядається не як фіксована в часі система уявлень, що формується й усталюється в результаті виховання, навчання і розвитку в процесі первинної соціалізації особистості, а як невпинний в часі і просторі процес її включення в існуючий навколо неї соціокультурний дискурс та її залучення в створені іншими

суб'єктами дискурсивні процеси і практики. Ці роздуми потребують додаткового аналізу і нових висновків, можливо й парадоксальних з погляду класичної науки, однак вони не можуть бути спростовані чи відхилені через неможливість їх пояснення тут і тепер. Тож ми пропонуємо спиратися не лише на класичні уявлення про ідентичність як систему уявлень суб'єкта про себе і Світ та усвідомлення безперервності свого існування в цілісності і єдності минулого, нинішнього й майбутнього (Erikson, 1996; Плющ & Ложкін, 2009; Татенко, 2017), а й на уявлення про текстову, дискурсивну її природу. Згідно з цими уявленнями ідентичність, як глибоко індивідуальний та соціально-психологічний феномен, не є ригідною когнітивно-емоційною структурою свідомості особистості. Це радше гнучка й динамічна структура, що є результатом перманентного дискурсивного процесу, яка повсякчас трансформується в умовах соціального діалогу, обміну значеннями і смислами між його учасниками, заснованому на соціальних реляціях, неодмінною ознакою яких є зворотний зв'язок. У соціальному діалозі особистість може виступати й аналізуватися в двох важливих соціально-психологічних функціях: 1) як **повноправний автор власного життя**, – і цю її здатність, а також можливість це досліджувати, аналізувати й інтерпретувати представлено в методології суб'єктно-вчинкового підходу; 2) як **повноправний співавтор співбуття з іншими**, і ця ідея співавторського діалогу, в якому вибудовуються ідентичності й відповідні картини світу її носіїв, якнайкраще представлена в методології реляційного дослідницького підходу (Плющ & Ложкін, 2009; Татенко, 2017).

Згідно з реляційною методологією, ідентичність неодмінно потребує діалогу й обов'язкового зворотного зв'язку. Вона не може дискутувати сама з собою – їй потрібен учасник дискусії. І якщо вона не знаходить такого учасника в соціальному просторі її реального життя, то вона

змушена шукати його в інших, альтернативних просторах: 1) у зовнішньому просторі, наприклад, у просторі обраних нею соціальних мереж чи в оффлайнових мережах (а там є чимало як придатного, так і непридатного для якісних соціальних реляцій); 2) у власному психологічному просторі, де вона «відшукує» нові ідентичності, здатні перебувати в реляціях одна з одною, і в цьому разі йдеться не лише про адаптивні, а й про дезадаптивні наслідки пошуку, зокрема про формування невротичної (аутичної, множинної, перфекційної і т. ін.) особистості.

Основні принципи реляційного підходу:

1. Пріоритет соціальних реляцій (соціальних зв'язків, комунікацій, відносин, стосунків, взаємин) над індивідуальними стосунками – психічний стан людини значною мірою залежить від якості її соціальних зв'язків. Людина зростає і формується в процесі реляційних зв'язків (взаємодії, відносин, взаємин, стосунків, ставлень) з довкіллям, тобто у контексті реляційної взаємодії з предметним світом і світом інших людей (родиною, друзями, близьким і віддаленим соціумом).

2. Активна динаміка особистості та її комунікацій (реляцій): соціальні реляції є надзвичайно динамічними, і цей динамізм виявляється не так у внутрішніх факторах, як у факторах зовнішніх стосунків людини з її оточенням.

3. Пріоритет реляцій у сфері міжособистісних стосунків – конфлікти, травми, підтримка та любов відіграють ключову роль у формуванні психіки, при цьому якість цих стосунків може як позитивно, так і негативно впливати на психологічні стани і психологічне здоров'я учасників комунікації.

4. Інтерсуб'єктність – визнання того, що особистість формується через обмін емоціями й переживаннями та символами і смислами з іншими людьми.

5. Соціальний обмін на мотиваційних засадах – як істота апріорі

соціальна, людина приречена бути включеною в систему (мережу) соціальних реляцій, аби повсякчас задовольняти свої нагальні потреби – психофізіологічні, психологічні та соціальні (Ryan & Deci, 2000; Петрунко & Даценко, 2025).

Означені принципи реляційного підходу можуть бути застосовані:

1) у клінічній психології та психіатрії, зокрема в практиці психотерапії та консультування із застосуванням традицій реляційного орієнтованого підходу й відповідних методів психодинамічної, гуманістичної, когнітивно-поведінкової та сімейної терапії, зокрема, для корекції розладів психіки і поведінки клієнтів (розладів прив'язаності, депресії, тривожних станів тощо) через актуалізацію міжособистісних зв'язків й терапевтичних відносин як частини загального процесу зцілення);

2) в педагогічній та віковій психології, коли йдеться про стосунки та взаємини між учнями, педагогами та батьками; про психологічну підтримку дітей у навчально-виховних закладах (соціалізація, адаптація, булінг): особливості девіантної поведінки та її корекцію; про розвиток мотивації, емпатії й співпереживання, прив'язаності, а також про допомогу дітям, які зазнали травматичних впливів (зневага, насильство, інші втрати; про інші обставини, що пов'язані з питаннями розвитку дитини, її навчання, виховання і соціалізації;

3) у соціальній та організаційній психології, в т.ч. HR: наприклад, у сфері досліджень корпоративної культури, соціальних ролей та групової динаміки в організаціях і професійних командах: досліджень впливу соціального середовища на комунікації, поведінку, ідентичність та емоційний стан учасників; питаннями управління командними процесами, керівництва і лідерства, аналізу та управління внутрішньоорганізаційними конфліктами; у сфері досліджень і розвитку групового й індивідуального емоційного інтелекту і т. ін;

4) в юридичній психології, зокрема, коли йдеться про девіантну поведінку правопорушників та вплив на її формування сімейного середовища, а також вплив на цей процес ряду ендо- і екзочинників; про дослідження жертв насильства й інших психологічних травм та якість надання їм кваліфікованої юридичної і психологічної допомоги; про аналіз міжособистісної динаміки в судових справах (наприклад, у сімейних конфліктах) тощо;

5) у психології масових комунікацій та Public Relations, де термін «реляції» (зв'язки з цільовими аудиторіями), з одного боку, має індивідуально-психологічне значення, а з другого – набуває масового, соціального характеру і вимірюється не лише кількісними, а й якісними показниками.

Маємо зазначити, що реляційний діалог можливий лише в такому соціальному середовищі, де природно можливий дискурс ідентичностей (смыслів, ролей, взаємних проєкцій, наративів, заперечень тощо). У якісному (насамперед недефіцитарному, екологічному та референтному (значущому) для особистості соціальному середовищі й у відповідних соціальних групах, всередині яких можливі соціальні реляції, засновані на якісному обміні інформацією, емоціями, діями і взаємодіями, формуються й укріплюються якісні індивідуальні й соціальні ідентичності. Разом з тим, як зазначала К. Хорні у відомій праці «Невротична особистість нашого часу», формування тої чи тої ідентичності залежить від схвалення цієї ідентичності як рушійної сили розвитку соціуму (Хорні, 2025). І в разі неякісного соціального дискурсу, де замість діалогу є хаос ідентичностей чи агресивне заперечення окремих з них, створюється підґрунтя для стагнації або й деградації смыслов (Кочубейник, 2014; Данилевський, 2025; Петрунько & Даценко, 2025).

Відтак головним актором соціальної взаємодії і головним її експертом є суб'єкт – особа, яка посіла метапозицію

незалежного спостерігача, тобто стала надбуттям соціальних реляцій і, згідно з методологією суб'єктно-вчинкового підходу, є носієм свідомої й відповідальної ідентичності, здатної не лише відтворювати «старі», а й будувати нові дискурси індивідуального і соціального буття – як на рівні повноправного автора соціального дискурсу, так і на рівні повноправного співавтора цього дискурсу. Свого часу К. Роджерс обстоював думку, що внутрішній світ індивіда сильніше впливає на його поведінку, ніж стимули зовнішнього середовища, і в межах методології New Look пропонував «новий погляд» на людину як на «вільну істоту, що обирає, творить своє Я і є відповідальною за здійснені в цьому напрямку вибори» (Rogers, 1961). Згодом реалії постінформаційного світу дещо похитнули це переконання К. Роджерса й інших прибічників гуманістичної психології, однак головна ідея щодо того, що людина, яка набула статусу суб'єкта, здатна і прагне бути автором власних виборів, вчинків і свого життя в цілому. І цілком очевидно, що аналіз та інтерпретація цих уявлень виходять за межі реляційної методології у простір методології аналізу особистості як носія суб'єктності та зрілої системи ідентичностей, яка є активним і відповідальним автором власного життя – а саме у простір суб'єктно-вчинкової методології (Maslow, 1954; Rogers, 1961; Erikson, 1996; Титаренко, 2003; Батраченко, 2012; Татенко, 2017).

Згідно з суб'єктно-вчинковою та реляційною методологією ідентичність можна розглядати як рефлексивний текст суб'єкта, конструйований ним у процесі життєдіяльності. У парадигмах цих методологій суб'єкт аналізується крізь призму його життєвого світу, вимірами якого є: 1) сам суб'єкт; 2) простір і час, в яких суб'єкт функціонує; 3) умови й обставини цього функціонування (Титаренко, 2003; Ложкін & Плющ, 2009; Батраченко, 2012; Татенко, 2017). І складність організації цього тексту залежить від способів його конструювання

та від: 1) когнітивної організації свідомості авторів цих текстів; 2) наявності в них власних (авторських) позицій щодо поточних реалій буття; 3) їх спроможності опиратися потужному цільовому впливу ЗМК. А це – ознаки зрілого суб'єкта – і як одноосібного й відповідального автора власного життя, і як не менш відповідального та свідомого його співавтора з іншими.

Висновки.

1. Ідентичність (зріла система ідентичностей) є не лише сутнісною психологічною ознакою особистості як зрілого соціального суб'єкта, а й важливим соціально-психологічним механізмом увідповіднення себе зі Світом – світом предметів, світом інших людей, власним внутрішнім світом. Цей механізм функціонує в умовах якісної (екологічної, недефіцитарної, заснованої на принципах зворотного зв'язку) комунікації, що якнайкраще представлено у так званій реляційній дослідницькій методології.

2. Згідно з ідеями реляційного підходу, в умовах реляційної взаємодії з іншими учасниками соціальної комунікації формується та трансформується система ідентичностей її учасників, послаблюються

одні та виникають і зміцнюються нові, більш придатні за дані соціальні реалії, ідентичності, які зв'язують людину зі Світом. За реляційної взаємодії створюються умови, коли її учасники отримують можливість поступитися певною часткою власної суб'єктності та особистої відповідальності, поділяючи їх з іншими учасниками соціальних реляцій, а відтак вони свідомо поступаються й часткою авторства у вибудовуванні власної життєвої історії, стаючи її співавтором з іншими.

3. Суб'єктно-вчинкова методологія дає необхідні підстави для розгляду особистості як зрілого суб'єкта, автора власних вчинків і, відповідно, як повноправного автора власного життя. Попри включення в різноманітні мережі соціальної взаємодії і будучи активним їх учасником, суб'єкт свідомо оберігає систему власних ідентичностей, а якщо й погоджується на її корекцію, то виключно на засадах свідомого вибору і цілковитої відповідальності за цей вибір. Суб'єкт в жодному разі не поступається власною суб'єктністю і є повноправним й відповідальним автором власної життєвої історії.

Література:

1. Батраченко, І. Г. (2012). *Основи психологічної теорії антиципації*. Дніпро: Вид-во ДНУ. 252 с.
2. Данилевський, І. А. (2025). Дискурс ідентичності в реляційному підході. *Вчені записки університету «КРОК»*, 2(78), 530–543.
3. Кочубейник, О. М. (2014). Соціальний діалог: соціальні та психологічні передумови комунікативності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 34(37), 150–160.
4. Ложкін, Г. В., & Плющ, О. М. (2009). Сценарії формування професійної ідентичності. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»: Філософія. Психологія. Педагогіка*, 3(27), Ч. 2, 48–56.
5. Петрунько, О. В., & Даценко, Т. О. (2025). Професійна ідентичність учителя як психологічний механізм увідповіднення себе зі світом. *Вісник післядипломної освіти: збірник наукових праць. Серія «Соціальні та поведінкові науки; Управління та адміністрування»*, 32(61), 125–138.
6. Татенко, В. О. (2017). *Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір*. Київ: Міленіум. 184 с.
7. Титаренко, Т. М. (2003). *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності*. Київ: Либідь. 376 с.
8. Хорні, К. (2025). *Невротична особистість нашого часу*. Вінниця: Видавництво Сварог. 304 с.
9. Erikson, E. (1996). *Identity and the life cycle*. New York: W. W. Norton & Company, 32-77.
10. Maslow, A. (1954). *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row Publishers. 411 p.
11. Rogers, K. (1961). *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin. 420 p.
12. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 1(55), 68–78.